

תקציר

הסוגיה שנחקרה בעבודה זו היא דמות המדינה העתידית בשיח האינטלקטואלי-הפוליטי הפלסטיני בשנים 1964-1988. בראשית התקופה (חודש מאי 1964) נוסדו בירושלים המועצה הלאומית הפלסטינית (מל"פ) וארגון השחרור הפלסטיני (אש"פ) ואלו אימצו את האמנה הלאומית הפלסטינית כמצע אידיאולוגי וכתוכנית מדינית לתנועה הלאומית הפלסטינית. באמנה, שבה הוגדר העם הערבי-הפלסטיני כ"חלק בלתי-נפרד מן האומה הערבית" הוכרז כי המטרה האסטרטגית של העם הערבי- הפלסטיני היא שחרור כל פלסטין כמימוש זכות טבעית וחוקית, ביטול קיומה של מדינת ישראל וכינון "ריבונות וחירות לאומית [קומיה]". באמנה לא נזכר המונח "מדינה" ולא נקבעה בה עמדה בסוגיית המשטר הפנימי העתידי המבוקש בישות הריבונית העתידית. הוסבר בה כי על קהל אזרחיה של פלסטין העתידית צפויים היו להימנות כל הערבים הפלסטינים וצאצאיהם ולצידם רק חלק מהיהודים שהיו בשנת חיבור האמנה אזרחי מדינת ישראל. בסוף התקופה (חודש נובמבר 1988) אימצה המועצה הלאומית הפלסטינית בכנס ה-19 שלה שנערך באלג'יר תוכנית מדינית שונה מזו שגולמה באמנה וביטאה אותה בהכרזת העצמאות הפלסטינית ובהחלטות המדיניות של הכנס, בהן הכיר אש"פ (הגם שעם לא-מעט השגות) בהחלטת עצרת האו"ם מה-29 בנובמבר 1947 על חלוקת פלסטין לשתי מדינות, ערבית ויהודית ובעשותו כן הכיר לראשונה באופן רשמי בזכות קיומן של שתי מדינות על אדמת פלסטין המנדטורית, ישראל ופלסטין, מבלי לקבוע את גבולותיהן. בכנס ה-19 הכריזה המל"פ על הקמת מדינה פלסטינית בחלק מהארץ (בלא שהגדירה את גבולותיה) ושירטטה בפרוטרוט את אופיה המיוחל של מדינה זו: פלסטינית-ערבית, דמוקרטית, מחויבת לעקרונות הדו-קיום בשלום, לעקרונות החוקיות הבינלאומית ולמגילת האו"ם ולהחלטותיו. בין שנת 1964 לשנת 1988 נאבק אש"פ על כינון ריבונות פלסטינית: בתחילה בכל שטח פלסטין ובמקום מדינת ישראל ובסופה בחלק משטח פלסטין ולצד ישראל.

בעבודה נעשה ניסיון להקיף את השיח הרב-קולי הפלסטיני בסוגיית דמות המדינה העתידית הרצויה שהתנהל בין שנת 1964 לשנת 1988 במרחב הגיאוגרפי הגדול שבו התגוררו בני ובנות העם הפלסטיני. מוצגות ונידונות בה השקפותיהם ותפיסותיהם של כל מי שפעלו בתקופה הנחקרת במרחב גיאוגרפי גדול זה, ראו עצמם חלק מהתנועה הלאומית הפלסטינית ותרמו לשיח האינטלקטואלי-הפוליטי שהתנהל בתוכה: אינטלקטואלים בולטים (luminaries) מעטים, אינטלקטואלים משניים (secondary intellectuals) רבים וכמובן ארגונים פוליטיים שונים.

ליבת העבודה היא הצגת הדגמים שהועלו בשיח הפלסטיני בסוגיית דמותה המבוקשת של המדינה הפלסטינית העתידית, הסברתם במסגרת ההקשר ההיסטורי שבו צמחו וניתוח ההמשכיות והשינויים שחלו בהם. גוף המחקר הקיים בסוגיית דמות המדינה העתידית עוסק ברובו המכריע בסוגיית גבולות המדינה המבוקשת ובמעבר שחל בתפיסת הזרם המרכזי בתנועה הלאומית הפלסטינית מדרישה להקמת מדינה בכל שטח פלסטיני לנכונות להקמת מדינה בחלק מפלסטיין ולצד מדינת ישראל. היבטים אחרים של המדינה המבוקשת נחקרו עד כה בהיקף מצומצם ומבחינה זו באה העבודה להשלים את החסר. לפיכך לצד עיסוקה המתבקש בעמדות השונות בשאלת הגבולות שהוצעו למדינה המבוקשת, מתמקדת העבודה בהיבטים מהותיים של המדינה העתידית: הרכב קהל אזרחיה, הגדרת הריבון בה, המשטר המדיני-החברתי-הכלכלי שנחזה לה, אופייה הלאומי-תרבותי, המעמד שניצפה לציבור היהודי בתוכה, אופי ועוצמת זיקתה למערכת הבין-ערבית ולמגמות האידיאולוגיות-המדיניות בעולם הערבי והאוריינטציה שלה במאבק הבין-גושי העולמי.

גוף המחקר הקיים עוסק בעיקר במה שהוצע ובמה שהתקבל או נדחה במרכז המערכת הפוליטית הפלסטינית כלומר במסגרת אש"פ ובמיוחד בחוגי תנועת פת"ח ובחזיתות השמאליות-החזית העממית לשחרור פלסטיין החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטיין. גם בעניין זה באה עבודה זו להשלים את החסר ולפיכך היא עוסקת בהרחבה ובפירוט בשיח האינטלקטואלי-הפוליטי הפלסטיני במלוא רוחבו- הן במרכז המערכת והן בשוליה המגוונים, הן בתוך אש"פ והן מחוץ לו. העיסוק במלוא רוחבו של השיח איפשר לעקוב בעבודה אחר התפקיד שמילאו בשיח האינטלקטואלי-הפוליטי הפלסטיני אינטלקטואלים וגופים פוליטיים נון-קונפורמיים, לבחון את דפוסי הפעולה שלהם ולעקוב אחר הדרכים המורכבות בהן השפיעו אלו על שינויים בעמדות הזרם המרכזי בתנועה הלאומית. תשומת לב מיוחדת הופנתה לבחינת המקרים בהם נדדו במהלך השנים רעיונות אופוזיציוניים משולי השיח הפלסטיני אל מרכזו תוך שמתחוללים בהם שינויים נחוצים.

המשתתפים השונים בשיח האינטלקטואלי-הפוליטי הפלסטיני הציעו לאורך השנים דגמים מגוונים ונבדלים לעיצוב המדינה העתידית. בעבודה נידונות, בין השאר, ההצעות להקמת מדינה ליברלית אל-לאומית, מדינה דמוקרטית לא-עדתית, מדינה ערבית-דמוקרטית המכבדת את זכויות המיעוטים הלא ערביים, מדינה המשולבת בקונפדרציה פלסטינית-ירדנית, מדינה סוציאליסטית לפי דגם הדמוקרטיה-העממיות של מזרח-אירופה, מדינה דו-לאומית פדרטיבית או מדינת קנטונים, מדינת הלכה אסלאמית וכינון ריבונות פלסטינית מוגבלת כמחוז במסגרת פדרציה ערבית אזורית או

במסגרת מדינה אסלאמית אזורית. על מנת להקיף גם מעגלים אינטלקטואליים רחוקים יותר אך רלבנטיים לשיח הפוליטי מוצג בעבודה גם המפעל ההיסטוריוגרפי הפלסטיני שעסק בתולדות פלסטין ובהוות התרבותית של תושביה למן העת העתיקה ועד התקופה המודרנית, מפעל שהתפתח במקביל לשיח הפוליטי הפלסטיני שכוון להווה ולעתיד, עמד במתח עימו, הזין אותו באופן עקיף והשאיר עליו את חותמו.

בעבודה נידונה השפעת גורמים מגוונים במעגל הפנים-פלסטיני ובמעגל האיזורי והבינלאומי על עיצוב דגמי מדינה ועל התנעת שינויים בהם. בין השאר נידונה בעבודה השפעת גורמים אידיאולוגיים (למשל, נאמנות פתיח לעקרון עצמאות ההחלטה הפלסטינית ולדחיית האפטרופסות של מדינות ערב שסיפקה תמיכה לאוריינטציה לאומית-פרטיקולרית ולהקמת מדינה לאומית נפרדת), השפעת שינויים שחלו במערכת האזורית הערבית (למשל, התערערות הדומיננטיות של האידיאולוגיה הפאן-ערבית אחרי מלחמת יוני 1967 שחיזקה את הלגיטימציה כלפי המדינה הערבית הפרטיקולארית ומנייה וביה גם כלפי אפשרות הקמת מדינה פלסטינית עצמאית), השפעת המגע הישיר והיומיומי של הפלסטינים תושבי הגדה-המערבית ורצועת-עזה עם החברה הישראלית אחרי מלחמת יוני 1967 על התנעת שינויים בעמדותיהם המדיניות, ההשפעה שהיתה לרעיונות שיצרו הוגים ערבים לא-פלסטינים מקוריים בדבר דו-קיום בין הפלסטינים לבין מדינת ישראל, ההשפעה שהיתה להצלחותיו ולכישלונותיו של המאבק המזוין הפלסטיני על הגדרת מטרות המאבק הלאומי, השפעת ברית-המועצות ומדינות הגוש הסוציאליסטי על עמדות בתנועה הלאומית הפלסטינית, השפעת תוצאות מלחמת אוקטובר 1973 והחלטות ועידות הפיסגה הערביות, השפעת הצלחת המהפכה האסלאמית באיראן (1979), רצח הנשיא סאדאת בידי קנאים מסלמים במצרים (1981) והתקפות הגרילה של המיליציות הדתיות-השיעיות בדרום לבנון נגד הצבא הישראלי (החל משנת 1983) על התחזקות הזרם של קנאי האסלאם הפלסטינים המיליטנטים, השפעת התבוסה הצבאית של אש"פ במלחמת לבנון וגירוש מפקדותיו מלבנון (1982) על דרכו המדינית והשפעת פריצת האנתפאדה הפלסטינית בגדה וברצועה (דצמבר 1987) והתפיסות המדיניות שהציבה הנהגתה על התנעת שינויים בעמדות המדיניות של הנהגת אש"פ.

ככלי-עזר משמשת בעבודה זו תיאורית רב-המערכת שפיתח חוקר הספרות והתרבות איתמר אבן זוהר וישומיה על דינמיקות בשיח פוליטי ותרבותי במזרח התיכון כפי שפותחו במחקריהם של החוקרים ישראל גרשוני ואהוד טולידאנו. אבן זוהר מגדיר "מערכת" כקומפלקס של פעילויות חברתיות-

תרבותיות, או כל חלק מקומפלקס זה, שלגביו ניתן להניח קיום יחסים מערכתיים שעיקרם קיום מרכז-מערכת ושולי-מערכת הניצבים זה מול זה ביחס הירארכי ומנהלים זה עם זה מאבק דינמי על ההגמוניה במערכת. לפיכך, "רב-מערכת" היא "מערכת של מערכות רבות" ובה ניתן לזהות מערכת מרכזית ומספר מערכות-שוליים, הירארכיה פנימית ומאבק דינמי בין המערכת המרכזית למערכות השוליים על ההגמוניה. בעקבות אבן זוהר, גרשוני וטולידאנו נותח בעבודה זו השיח האינטלקטואלי-פוליטי הפלסטיני על בסיס הנחת היסוד שהוא התנהל במסגרת מה שכונה "רב-המערכת הפלסטינית", מונח שסימן את המסגרת המדינית-ארגונית-תרבותית ההטרוגנית, ההירארכית והדינמית שהיוותה התנועה הלאומית הפלסטינית בתקופה הנחקרת. בשנים 1964-1968 התגלמה המערכת המרכזית ברב-המערכת הפלסטינית בממסד של אש"פ ואילו מערכות השוליים היו הארגונים הפלסטינים העצמאיים (פת"ח, התנועה הפאן-ערבית אל-קומיון אל-ערב, הקומוניסטים הפלסטינים ואחרים). החל משנת 1968, עת השתלט פת"ח על הנהגת אש"פ ועד תום שנת 1988 התגלמה המערכת המרכזית באירגון הפת"ח שתיפקד כגורם הדומיננטי במוסדות אש"פ ואילו מערכות השוליים היו ארגוני ההתנגדות הקטנים בהם תנועות השמאל, האירגונים שפעלו בחסות מדינות ערביות וכמו כן אירגונים פוליטיים נוספים. בחלק מהמערכת המרכזית ובחלק ממערכות השוליים פעלו גם אינטלקטואליים עצמאיים מון-קונפורמיים שאיתגרו תפיסות הגמוניות בתוך מערכותיהם. בעבודה הוקדשה תשומת לב שיטתית לבחינת התנועה הדו-סטריית של רעיונות ודגמי-מדינה בין שולי רב-המערכת הפלסטינית למרכזה ובמיוחד נבחנו התהליכים במסגרתם רעיונות שפותחו בשוליים וזכו לגינויים חריפים בעת היווצרותם, אומצו מאוחר יותר על ידי המרכז. תשומת לב מיוחדת הופנתה אל תהליכי ההתמרה (conversion) של רעיונות, כלומר השינויים שעוברים רעיונות במהלך נדידתם ממערכת המקור שבה נוצרו ועד להטמעתם במערכת היעד. לצד תופעת הנדידה-תוך-כדי-השתנות של רעיונות העוברים ממערכות פריפריאליות אל מרכז רב-המערכת הושם בעבודה דגש על תופעת ההדרה-ללא-ביטול של רעיונות הנדחקים ממרכז רב-המערכת אל שוליה.

במאבקים בין מרכז לשוליים ברב-המערכת הפלסטינית מילאו תפקיד מרכזי אינטלקטואלים שפעלו במסגרת קהילות-שיח. ההתבוננות בזהותם של אינטלקטואלים אלו, באופן פעילותם ובאופי תוצריהם הצדיקה בעבודה זו שימוש בהבחנה שהציב ההיסטוריון דומיניק להקפרה בין מעמדם בשיח הפוליטי של אינטלקטואלים בולטים (luminaries), המנסחים משנה רעיונית מקורית, לתפקודם של אינטלקטואלים משניים (secondary intellectuals) המתווכים בין האינטלקטואלים הבולטים לקהל

הרחב. בשנים שנחקרו בלט בזירה הפלסטינית מספרם המועט של האינטלקטואלים הבולטים והפעילים החשובים בשיח הפלסטיני היו דווקא האינטלקטואלים המשניים: מנהיגי ארגונים, פעילים פוליטיים, חברים במל"פ, עיתונאים, סופרים, אקדמאים ומורים. העבודה מראה כיצד מילאו אינטלקטואלים משניים אלו לאורך השנים תפקידים חשובים: הפצת טקסטים שאומצו כתפיסות וכעמדות עקרוניות במרכז רב-המערכת הפלסטינית תוך פירוש ותירגום הטקסטים הללו לנוסחאות אופרטיביות שונות והתנעת דיון ציבורי פורה בהם שבתומו חזרו הטקסטים הללו להידון בצורותיהם המעובדות במועצה הלאומית הפלסטינית כאופציות מדיניות וכתוכניות פעולה פרקטיות. השפעת האינטלקטואלים המשניים על התפתחות השיח ניכרה במקרים בהם הוטמעו חלקים מרעיונותיהם אל תוך העמדות המדיניות של מרכז רב-המערכת הפלסטינית.

מאחר שהאינטלקטואלים הבולטים והמשניים השפיעו במידה רבה על דרכה של התנועה הלאומית הפלסטינית נבדקו בעבודה זו נתונים אישיים שלהם שעשויים היו להיות רלבנטיים לתוצריהם האינטלקטואליים. תשומת לב הופנתה לבדיקת הקשר בין תפיסותיו של הוגה לגבי מדינת העתיד הרצויה לבין שייכותו הדורית, חוויות מכוננות במהלך חייו, שייכותו או מוצאו הדתיים-עדתיים, אמונותיו הדתיות, השקפותיו האידיאולוגיות, מקום מגוריו, אופי הישוב או הארץ בהם גדל, כולל ההרכב הלאומי של האוכלוסייה בו, מסגרות החינוך ורכישת ההשכלה שבהן למד וכמובן שייכותו לארגון ספציפי. ממצא מעניין של הבדיקה הכמותית היה שבקרב ההוגים שפיתחו והציעו דגמי מדינה שצפויים היו למסד דו-קיום בשלום בין התושבים הערבים לתושבים היהודים בפלסטין בלטה נוכחותם של הוגים שגדלו והתפתחו בתקופת המנדט הבריטי בשלוש ערים בפלסטין שאוכלוסייתן היתה הטרוגנית ערבית-יהודית: ירושלים, יפו וחיפה. יוצאי ויושבי הערים המערובות היוו רוב ברור בקרב תומכי הדו-קיום. אחד ההסברים האפשריים לכך הוא שהתנסות מוקדמת בחיים בחברה מעורבת ערבית-יהודית שבה רווחו צורות שונות של שיתוף ערבי-יהודי (בהיבטים של חיי הכלכלה, העבודה והמסחר, למשל) הטביעה בתודעת האדם דימוי מאוזן ומוכר של בן הקהילה השכנה ועזרה בגיבוש עמדה מקבלת וסובלנית כלפי אפשרותם של חיים הבנויים על כבוד-הדדי בעתיד.

ממצאי העבודה עולים מספר חידושים. בניגוד לטענה שנשמעה בגוף המחקר הקיים לפיה רעיון המדינה הדמוקרטית השוויונית לכל תושבי פלסטין ובכל שטח פלסטין פותח בשלהי שנות השישים בחוגים המרכזיסטיים של החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין ומהם הגיע לדיון בשיח הפלסטיני ובמל"פ מלמדים ממצאי העבודה שרעיון זה פותח בשנים אלה לראשונה דווקא בחוגי פתיח ועובד

בשנים הבאות על ידי אינטלקטואלים משניים שפעלו בפתי"ח ואחזו בהשקפות לאומיות-ליברליות, מה שהקל על אימוץ עיקרי הרעיון על ידי הנהגת פתי"ח ואחר כך על ידי המל"פ. בניגוד לטענה שנשמעה בשיח המחקרי לפיה היה לחזית הדמוקרטית תפקיד חלוצי בפיתוח רעיון המדינה הפלסטינית בחלק בפלסטין שאומץ הדרגתית מאמצע שנות השבעים ואילך על ידי מרכז רב-המערכת, מלמדים ממצאי העבודה כי רעיון זה פותח במקביל בשולי רב-המערכת ובמרכזה, בחוגי השמאל ובפתי"ח, בגדה המערבית, בפזורה הפלסטינית ובחוגי הקומוניסטים בתוך מדינת ישראל וכי חוגים מגוונים אלו הזינו וחיזקו זה את זה במאמץ להנחלתו כסיסמת מאבק חדשה של התנועה הלאומית הפלסטינית. בניגוד לטענה מקובלת בשיח המחקרי לפיה בשיח הפלסטיני אודות המדינה העתידית שהתנהל בשפה הערבית כמעט שלא דובר על מדינה חילונית מלמדים ממצאי העבודה כי החל מאמצע שנות השבעים ועד תום התקופה הנחקרת בעבודה רווח בשיח הפלסטיני הדיבור על המדינה העתידית כחילונית וזאת הן בפי תומכי החילוניות, הן בפי שולליה והן במינוחים בהם נעשה שימוש בכתבות ובמאמרים שהתפרסמו בעיתונות הפלסטינית בנושא אופיה של המדינה העתידית. מההתבוננות שאיפשרה העבודה בהתפתחות השיח הפלסטיני משנות ה-40 ועד שלהי שנות ה-80 של המאה העשרים עלתה המסקנה המעניינת שזכות האבות ההיסטורית על שני דגמי המדינה שהפכו לדומיננטיים בשיח הפלסטיני משלהי שנות השישים ואילך (מדינה דמוקרטית שוויונית לכל תושבי הארץ בכל שטח פלסטין או לחלופין מדינה לאומית פלסטינית בחלק מהארץ ולצד מדינת ישראל), שייכת לליגה לשחרור לאומי, אירגון אופוזיציוני קטן של הקומוניסטים הערבים בפלסטין שפעלו בשלהי תקופת המנדט הבריטי. שני דגמים אלו, שפותחו ונומקו בחוגי הליגה ושנדחו מכל וכל על ידי מרכז רב-המערכת הפלסטינית בתקופת המנדט, הדהדו בשיח הפלסטיני בעשרים השנים שבין שנת 1948 לשנת 1967, עלו מחדש לדיון גלוי בשיח אחרי מלחמת 1967 ועל רקע השתנות התנאים המדיניים תפסו בזה אחר זה מעמד הגמוני במרכז רב-המערכת הפלסטינית. לא פחות חשוב: אנשי הליגה היו הראשונים בזירה הפלסטינית שגיבשו (החל משנות הארבעים) את התפיסה הפוליטית המורכבת ששילבה בין שלילתה של הציונות כאידיאולוגיה וכפרקטיקה לבין הכרה בזכויות הקיבוציות של הקולקטיב היהודי שנוצר בפלסטין. תפיסה פוליטית זו, שאיפשרה להם לתמוך בשני דגמי המדינה שהציעו בלא "לוותר לציונות" במישור האידיאולוגי, גם היא אומצה בחלוף השנים על ידי מרכז רב-המערכת, הן כשדובר בו על מדינה אחת והן כשדובר בו על שתי מדינות בפלסטין.

בשיח המחקרי שהתפתח בשליש האחרון של המאה העשרים בסוגיית דמות המדינה הפלסטינית העתידית ניכרה נוכחותם של חוקרים שמוצדק להגדירם כשייכים לזרם המחקרי הדינמי. אלו הראו שזירת השיח הפלסטיני היתה מיסודה הטרוגנית, דינמית ורחבה יותר מגבולות אש"פ, שהאמנה הלאומית לא כבלה את התפתחות השיח, שבשיח נשמעו השקפות מגוונות ומנומקות מפי דוברים שלא היו מחויבים כלל לעיקרי האידיאולוגיה שגולמה באמנה הלאומית, שדגמי המדינה השונים שהוצעו בשיח הפלסטיני שיקפו היטלטלות פלסטינית אותנטית בין הזדהות עם המגמה הפאן-ערבית האחדותית לבין אוריינטציה בדלנית, שבשיח התחוללה התמודדות אמיתית עם "בעיית" הנוכחות היהודית המסיבית בפלסטין. החוקרים שנמנו על הזרם הדינמי חזרו וטענו כי הסתירה בין היעדים המדיניים המקסימליסטיים שהוגדרו באמנה הלאומית לבין הרצון לגייס תמיכה בינלאומית בעניין הפלסטיני ולהשיג הישגים מדיניים ממשיים, התניעו התמתנות בעמדות המדיניות של הנהגת אש"פ ושבחלוף השנים צברו החלטות המל"פ משקל ניכר וחשיבותה של האמנה הלאומית הפכה מאבסולוטית ליחסית.

מבחינת הנחת היסוד שלה נטועה עבודה זו בהנחות היסוד של הזרם המחקרי הדינמי ונעשה בה שימוש בתובנותיו. אולם מכלל ממצאי העבודה עולה השגה על טענה מרכזית שטענו חוקרים הנמנים על הזרם הדינמי, לפיה התחולל בחשיבה המדינית של הזרם המרכזי בשיח הפלסטיני תהליך התפתחות ליניארי ועקבי למדי במסגרתו התחוללה באמצע שנות השבעים התנתקות רבת משמעות מהשקפות העבר והחלה מתפתחת תפנית היסטורית שהתבטאה בהצטברות עקבית של שינויים בכיוון של חיוב דו-קיום עם מדינת ישראל וחיוב השכנת השלום בפלסטין. בניגוד לטענה זו עולה מממצאי העבודה שאכן, לאורך שנות השבעים והשמונים של המאה העשרים התחוללה בשיח הפלסטיני התפתחות דינמית שעיקרה התגבשות והתחזקות מרכז הגמוני עליו נמנו תומכי הפשרה הפוליטית שנכונים היו להקמת מדינה פלסטינית בחלק מפלסטין ולצד מדינת ישראל, אולם הרוב המכריע בין תומכי הפשרה לא ראו בה סוף פסוק אלא מטרה שלבית במאבק שמטרתו האסטרטגית נותרה כשהיתה- הקמת מדינה בכל פלסטין. מקום חשוב מוקדש לפיכך בעבודה לדיון בשאלת מגבלות השינויים שחלו בתפיסות המדיניות של הזרם המרכזי באש"פ בסוגיית דמות המדינה העתידית, במשמעות שהיתה לדבקות אש"פ בזכות ההגדרה-העצמית של העם הפלסטיני לצד זכותו למדינה עצמאית ובמשמעות דבקותו בזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. הדיון בשאלות אלה מבסס הכרה בשניות (ambivalence) שהיתה מובנית בתפיסות ובעמדות שאימץ אש"פ בשלהי שנת 1988

ומתוך כך גם בהתמד קיומו של פוטנציאל מערער-יציבות מדינית עתידית במערך התפיסות והעמדות של מרכז רב-המערכת הפלסטינית. ממצאי העבודה מלמדים כי השינוי שחל ברב-המערכת הפלסטינית במהלך שנות השבעים והשמונים, למרות משקלו הרב, לא הפך אותה לפחות הטרוגנית משהיתה ולא שיתק את הדינמיקות הטיפוסיות לה. רבים מהרעיונות שנדחקו בדיאכרוניה אל שולי השיח לא נעלמו אלא המשיכו להתקיים בדרגות עצימות שונות כרעיונות פריפריאליים והמשיכו לאתגר את "השחקנים" הקובעים במרכז רב-המערכת שהיו מודעים היטב לקיומם. הופעתם והתחזקותם של שני זרמי האסלאם המדיני בזירה הפלסטינית (תנועת הג'יהאד האסלאמי בראשית שנות ה-80 ותנועת חמאס בסופן) שהתנגדו מכל וכל לפשרה מדינית והציבו כמטרות המאבק את חיסול מדינת ישראל והקמת מדינה אסלאמית תחתיה, מלמדת על הפוטנציאל הטמון בזירה הפלסטינית לייצר משנות אידיאולוגיות וכוחות פוליטיים חדשים ורבי-עוצמה שעשויים להציב אתגר קשה בפני מרכז רב-המערכת. בניגוד להערכותיהם של חוקרים לא מעטים מלמדים לפיכך ממצאי העבודה שהשיח הפלסטיני לא "הבשיל" בשנת 1988 ל"עמדה סופית ויציבה" ושרב-המערכת הפלסטינית לא התמצקה בשלהי שנת 1988 אלא המשיכה להיות נזילה ודינמית.